

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРОПОВЕДНИЧКИ РЕДОВИ У КАСНОСРЕДЊОВЕКОВНОМ КОТОРУ*

Појава фрањевачког и доминиканског реда у другој половини XIII века у Котору означила је почетак новог раздобља у културној, уметничкој и црквеној историји града. До XIII века у Котору су бенедиктинци били најважнији монашки ред,¹ да би у периоду касног средњег века просјачки редови преузели одлучујућу улогу у готово свим аспектима верског живота у граду. Стога ће задатак овог рада бити усмерен на хронолошко праћење активности ових редова у Котору током касног средњег века. Ради јаснијег сагледавања њихове улоге у економском и, нарочито, духовном животу града, посебна пажња ће бити усмерена на њихове помене у судско-нотарским списима XIV, XV и почетка XVI века. Међу овим исправама највећу ризницу за разумевање улоге фрањеваца и доминиканаца у обликовању религиозне праксе представљају тестаменти Которана.

Убрзо након свог доласка у Котор, фрањевци и доминиканци оснивају своје прве велике манастире изван града. Манастири, данас порушени, налазили су се на истакнутим стратешким положајима, односно у непосредној близини бедема са северне (доминикански манастир) и са јужне стране (фрањевачки манастир). Таква локација

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Црквена организација, сакрална уметност и духовни живот на подручју Балкана од средњег до краја 17. века* (Ев. бр. 102164).

¹ О бенедиктинским манастирима у Котору, cfr. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split 1964, 487-508.

на одбрамбено осетљивим местима има и своје симболично значење. Ради поређења ваља напоменути да су сличну локацију имали и манастири у Дубровнику - то се односи на оне који су се налазили уз бедеме у самом граду и на тај начин имали истакнуто место у оквиру фортификационе мреже прстенова.² Улога и значај који су доминиканци и фрањевци имали и развијали у Котору може се сагледати ако се прати хронологија подизања првих цркава од стране ових редова, а затим и све чешће преузимање богослужења у другим црквама у граду. Током XIV и XV века изгледа да су у Котору били нарочито заступљени фрањевци, судећи по броју цркава које су им припадале или су у њима држали службу.

Историја доминиканског реда у Котору започела је у другој половини XIII века. Которски властелин Павле Бари са супругом Добром подигао је 1263. године, у непосредној близини которске катедрале посвећене светом Трипуну, цркву Светог Павла и 1266. године је предао доминиканцима који су у Котор дошли из Дубровника. Которски бискуп Марко је 1266. године писмом обавестио колегијум да су Павле и његова жена Добра предали цркву Светог Павла доминиканском реду. Истакнуто је да су Павле (*Paulus filius Bosce*) и Добра будући без крвног наследника, а надахнути светим Духом, усвојили као сина брата Михаила, приора браће Реда проповедника из Дубровника и Котора, и браћу Флоријана, Трифуна и Марка. Доминиканци су добили патронатску цркву Павла Барија и његове жене, као и кућу и друге објекте који припадају цркви.³ Судећи према једном сачуваном документу, изгледа да су доминиканци већ 1288. године држали службу и у цркви Светог Бартоломеја у Котору, према сагласности патрона цркве. Документ је занимљив јер говори о једном немилу догађају. Наиме, према тужби которских доминиканаца, бискуп Домниус је физички напао доминиканског свештеника док је овај држао службу у цркви Светог Бартоломеја. Слично су прошла и друга браћа доминиканци. Которски бискуп је гласно повикао како доминиканци треба да се избаце из Котора, а затим је

² А. Badurina, *Sakralna arhitektura, Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb 1987, 109-124.

³ *Monumenta Montenegrina VI. Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, ed. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 96-97. О цркви Светог Павла, њеном значају у средњовековном Котору и сачуваним фрагментима сликане декорације, сфр. Т. Копривица, *Црква Светог Павла у Котору*, Историјски записи 1-2, Подгорица 2001, 77-99.

отишао до цркве Светог Павла у којој је отворио хостију и срушио је на земљу. Због овакве увреде доминиканаца папа Никола IV је упутио молбу опату Светог Михаила *de Peclina*, дубровачке дијецезе, да се побрине да которски бискуп лично дође пред папу, уколико су ове оптужбе тачне.⁴ Без обзира на то да ли је ова оптужба тачна или не, документ сведочи да су доминиканци у Котору држали службу у цркви Светог Бартоломеја, која је била патронатска, као што је то била и њихова матична црква у Котору, Свети Павле. Из четврте деценије XIV века сачувано је неколико занимљивих исправа везаних за доминикански ред у Котору и њихову матичну цркву Светог Павла. Године 1332. *frater Jacobus Rille de Catharo ordinis predicatorum* поклања своје наследство доминиканском реду.⁵ Јаков Риле је припадао дубровачком доминиканском манастиру чији је приор тада био Сергије из Улциња, како се закључује из исправе везане за дуговање Јаковљевог брата, Павла Риле, истом манастиру.⁶ Которски доминикански манастир Светог Павла је био под дубровачком кустодијом у ово време. Стога је дубровачки приор и прокуратор Сергије именовao Гргура Гуиманоја и Марина Мекше за опуномоћенике (*actores, factores et nuntios speciales*) за Котор, који су потом изнајмили кућу цркве Светог Павла која је некада припадала Павлу Барију, како се у исправи наглашава (*olim Pauli de Bare*).⁷ Такође, у ово време приор задарски фратар Николин био је викар провинцијала доминиканског реда Угарске за Далмацију и Драч, те је у име дубровачког манастира одговарао на примљене тестаментарне легате.⁸

У првој половини XIV века број доминиканских редовника у Котору се све више увећавао, те је настала потреба за подизањем већег манастира. У ту сврху которски властелин Никола Бућа даје 1344. године свој посед на Пацијани покрај речице Шкурде (данашња Табачина), изван градских зидина, за изградњу доминиканског манастира Светог Николе *de flumine*. У даровници је истакнуто да то чини “због поштовања и оданости коју гајимо и осјећамо према Реду браће проповједника и за спас наше душе, као лијек за наше гријехе

⁴ *Monumenta Montenegrina VI*, 120-121.

⁵ А. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981, 193.

⁶ *Ibid*, 195, 227.

⁷ *Ibid*, 387, 388, 392.

⁸ *Ibid*, 848.

јер смо гријешни, дуго времена смо мислили на част и поштовање према свемоћном Богу и његовој мајци Блаженој Дјевици Марији и свим светитељима и светитељкама, као и св. Николи...” У даљем тексту је прописано да у цркви и манастиру Светог Николе који ће бити саграђени “...сваког дана буде најмање шесторица добре браће поменутог реда који ће вршити дужности и управљати поменутом црквом, као што је горе речено, за нашу и душе наших покојника”. Ако се овога не буду придржавали, манастир са поседом и црквом треба да буде враћен Николи Бући или његовим наследницима.⁹ Которски доминикански манастир Светог Николе је порушен у очекивању напада Хајрудина Барбаросе и доминикански редовници су потом 1540. године купили земљиште од бенедиктинаца и саградили нови манастир Светог Николе у оквиру градских зидина, у близини манастира Свете Кларе.¹⁰

Из XV века је сачувано неколико исправа у којима се помињу радови на цркви Светог Николе изван бедема. У двама исправама из 1435. и 1441. године говори се о дрводељским радовима у доминиканској и фрањевачкој цркви у Котору. Мајстор *Johanes Sconza* се обавезао прокуратору доминиканског манастира Ивану Лукши да ће изградити дрвени хор за цркву Светог Николе. Прописано је да хор треба да буде урађен по узору на исти из цркве Свете Марије, али шири и са двадесет и четири изрезбарена седишта, као и са наслоном за књигу у средини.¹¹ Након завршетка радова, истом мајстору су се обратили и которски фрањевци да им за цркву Светог Фране уради дрвени хор попут доминиканског, али са двадесет и два седишта.¹² Из исправе од 19. априла 1440 године, сазнаје се о још једном архитектонском детаљу цркве Светог Николе которских доминиканаца, који је послужио као узор за цркву Светог Доминика манастира истог реда у Драчу. Пречасни отац *magister Nicolaus de Sancto Severino*, професор теологије, генерални викар доминиканаца у

⁹ *Monumenta Montenegrina VI*, 186-187. О манастиру Светог Николе у Котору, cfr. S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266 - 1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28, Split 1989, 129-141.

¹⁰ I. Stjerčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 62-63.

¹¹ Ц. Фисковић доноси препис ове исправе, која се чува у Историјском архиву у Котору (SN XIV, 162) у: *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН СП, Београд 1953, 90, н. 209.

¹² *Ibid*, 90-91, н. 210. (prema SN VII, 90.)

Драчу, у име свих наследника управитеља поменутог реда склопио је уговор са мајстором дрводељом Марином Сконца (*Sconça*), братом поменутог Јована. Марин се обавезао да до краја септембра 1440. године пренесе у Драч и постави у цркву Светог Доминика реда доминиканског, велике греде и направи баладор¹³ са степеништем, одмориштем и решетком (*unum balatorium cum scalla solariis, zelosiis*), као што је онај у цркви Светог Николе доминиканаца у Котору, од доброг дрвета и са довољно ексера.¹⁴

Фрањевци су дошли у Котор у седмој деценији XIII века, отприлике у исто време када и доминиканци. Сачувани археолошки и писани извори пружају низ података од важности за разумевање улоге коју је фрањевачки ред имао на овом подручју. Да би се осветлила историја овог реда у касносредњовековном Котору потребно је анализирати неколико аспеката њиховог деловања. Као први проблем поставља се питање утврђивања броја, локације и посвета средњовековних фрањевачких цркава, које углавном нису сачуване. Везано за подизање манастира јесте и разматрање сукоба који је у Котору избио између фрањеваца конвентуалаца и опсерваната. Изузетно важно питање јесте фрањевачка улога у успостављању уније Источне и Западне цркве, што је имало одјека и у которској средини. Коначно, фрањевци су својим учењем и побожношћу оставили дубок траг на садржај опоручног завештања грађана, што ће овом приликом бити размотрено на једном броју тестамената Которана.

Фрањевцима који су из Дубровника дошли у Котор 1265. године, синови Драгона *de Scelpo*, Богдан и Пицинег, поклонили су кућу за становање на Шурању (предео са јужне стране изван которских бедема). Вероватно на истом месту подигнут је 1288. године први манастир са црквом Светог Фрање изван градских зидина на Гурдићу и везује се за ктиторство краљице Јелене Анжујске. Исте године када и у Котору, краљица Јелена је основала фрањевачке мана-

¹³ Под термином баладор или балатура (од итал. *balladore, ballatoio*) у Котору се подразумева портик, трем, односно на спрат уздигнуто место у цркви где се налази певница, што би у случају доминиканске цркве било највероватније значење. О термину, cfr. V. Томановић, *Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske*, Споменик САН СV Београд 1956, 199.

¹⁴ Prepis isprave (SN VI, 949) je objavio С. Fisković, *op. cit.*, 90-91, n. 214.

стире у Бару, Скадру и Улцињу. Фрањевачке мисије у Котору, Бару, Улцињу и Драчу су 1283. године биле под дубровачком кустодијом.¹⁵

Манастир са црквом Светог Фрање изван градских зидина је 1657. године порушен те су фрањевци 1668. године подигли нови манастир у самом граду, у близини јужних врата на Гурдићу.¹⁶ Током истраживања археолошких остатака порушеног манастира изван зидина утврђено је да је црква Светог Фрање у Котору имала сва обележја проповедничке цркве - правоугаону апсиду, наос једноставне правоугаоне основе и пространи хор одвојен парапетном преградом. Јужно од цркве је постојао клаустар са комплексом манастирских објеката.¹⁷ Уз северну страну цркве Светог Фрање била је призидана капела Свете Катарине. Ова капела се помиње први пут 1397. године као порушена и затим обновљена трошком Марка Нигро, венецијанског трговца у Котору.¹⁸ Неки истраживачи су неутемељено повезивали ову фрањевачку капелу Свете Катарине са једном црквом посвећеном истој светитељки која се помиње у судско-нотарској исправи 1336. године. Треба се осврнути на број цркава посвећених светој Катарини у Котору и, посебно на поменуто исправу, како би се покушало утврдити о којим црквама је реч. Као што је већ напоменуто, једна, односно две, цркве Свете Катарине се помињу у исправи од 12. марта 1336. године, у једном веома занимљивом контексту. Те године се мајстор Анђео зидар (*magister Angelus murarius*), син покојног мајстора Ловре из Задра, обавезао Миху Бући (*Micho Buchie*) да ће му саградити у његовим виноградима на Пучу цркву сличну цркви Свете Катарине (*unam ecclesiam ad similitudinem in omnibus ecclesie sancte Catharine*), коју је саградио Па-

¹⁵ Податак о подизању фрањевачког манастира бележи Фарлати, *Illyricum sacrum* VI, 440, VII, 12, 13, 44, 59, 188, 309. О ктиторству краљице Јелене на Приморју, в. Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска - ктитор црквених споменика у Приморју*, Историски гласник 1-2, Београд 1958, 138-140.

¹⁶ I. Stjerčević, *op. cit.*, 62.

¹⁷ О истраживањима која су започела 1954. године, *cfr.* П. Мијовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15-16, Херцег - Нови 1984, 171. О архитектури цркве, *cfr.* В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 75-78; Д. Ђурашевић - Миљић, *Готика у архитектури Котора*, Историјски записи 1-2 (LXIV), Титоград 1991, 14-17.

¹⁸ I. Stjerčević, *op. cit.*, 59. (prema: SN II, 400.)

ulus Bollie. У исправи се наводи и материјал који Михо Бућа треба да обезбеди: *calce, fundamentis, tuffo inciso per me tamen, lignamine formarum, portis et finestris*. Договорено је да изградња треба да буде довршена до октобра 1336. године.¹⁹ Из наведених података се не може поуздано закључити о којој цркви Свете Катарине је реч. Павле Мијовић је сматрао да је реч о Бућиној капели Свете Катарине која се налазила уз северну страну фрањевачке цркве.²⁰ Међутим, садржај документа ипак наводи на сумњу да је реч о овој капели. Наиме, Михо Бућа жели да подигне цркву у својим виноградима на Пучу. Да је желео да дотира манастир Светог Фрање то би засигурно било прецизирано, као што би се нагласило и да црква треба да буде подигнута уз сам северни зид цркве Светог Фрање, а не у виноградима. Скоро два века касније, према једном судском спору вођеном 1508. године може се закључити да су тада Буће и фрањевци заиста имали суседне винограде на Пучу, али опет није прецизирано да се фрањевачко земљиште простире у оквиру самог манастира, нити да се Бућини виноградима налазе поред цркве Светог Фрање.²¹ Которски нотаријат је био врло прецизан у лоцирању када се радило о земљишту уз цркве или манастире. Према томе, у документу из 1336. године треба видети највероватније капелу у оквиру земљишта једног которског племића, за коју је изражена жеља да да буде налик цркви Свете Катарине, задужбини извесног Павла Болие. Како било, важан податак је да је једна патронатска црква, послужила као узор за грађење приватне капеле которског племића у његовим виноградима надомак града. Такође, Павле Болиа је личност из прве половине

¹⁹ А. Мајер, *op. cit.* vol. II, 1613. Каменар Анђело, пок. Ловре из Задра се помиње и 5. августа 1335. године када прима Степана, сина Кривошије *de Antibarо*, на годину дана за девет крстастих перпера, храну и одећу, те на крају рока и за неколико одевних ствари. Ако би Степан побегао или направио штету, мајстор Анђело има право да га веже, v. А. Мајер, *op. cit.* vol. I, 1185.

²⁰ П. Мијовић, *Которски Campo Santo*, Озлоглашено наслеђе, Цетиње 1971, 13-20. Истог мишљења је и Д. Ђурашевић - Миљић, која сматра да се фрањевачка капела Свете Катарине први пут помиње управо у овој исправи из 1336. године, *сf.* Д. Ђурашевић - Миљић, *op. cit.*, 16.

²¹ У питању је спор вођен 1508. године у којем су актери редовници светог Фрање и Трифун Бућа због изградње међе и канала на Пучу, где се налазе виноградима и једне и друге стране, v. IAK (Istorijski arhiv Kotor), SN XXV, 307.

XIII века,²² није могао бити китор фрањевачке капеле. Михо Бућа је својим киторским чином желео да понови облике једне црквене грађевине из старијег периода. О Михи, пок. Петра Бућа постоје и други сачувани подаци у архивским списима. Свакако је од највећег значаја податак да је Михо Бућа учествовао у исплати грчких сликара у катедрали Светог Трипуна 10. јуна 1331. године.²³ У исправама из четврте деценије XIV века Михо се најчешће помиње у вези са трговачким пословањима између Котора и Дубровника. Примера ради, Тома Бугонов и Петар Сабов 29. јануара 1335. године именују Миха Бућу за свог *verum et legitimum procuratorem, actorem, factorem et nuntium specialem* за потраживања код Павла Растија у Дубровнику.²⁴

Капела Свете Катарине у склопу манастира Светог Фрање је била гробљанска црква, како се потврђује у опорукама из XV века. Катарина, кћи Милутина *de Sibincho* и супруга мајстора Николе, пок. Радослава из Прчања, завештава у својој опоруци од 1. октобра 1438. године да се сахрани на гробљу манастира Светог Фрање и оставља велики столњак капели Свете Катарине која се налази на овом гробљу.²⁵ Никола Алексин у тестаменту од 23. 2. 1440. године завештава да се сахрани у капели Свете Катарине у манастиру Светог Фрање и истој капели оставља шест дуката за икону. Својој ћерки Катарини оставља своју покретну и непокретну имовину.²⁶

Једна друга црква, такође посвећена светој Катарини, налазила се у оквиру которских градских зидина на Крепису, горњем делу града иза Катедрале, и први пут се помиње 1420. године.²⁷ У судским исправама из четврте деценије XV века више пута се помињу

²² У дубровачкој архивској грађи из XIII века сачувала се исправа од 5. октобра 1265. године, у којој се помиње Палма, син покојног Павла Болие из Котора, cfr. G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoleća*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XLIII (1931), 47-48. У которским нотарским књигама из XIV века се помиње кућа која је некада припадала Павлу (*olim Paulus Bolie*) за коју флагеланти треба да исплате дуг, cfr. A. Mayer, *op. cit.* vol. II, 172.

²³ A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Zagreb 1951, 662.

²⁴ *Ibid.*, 1136.

²⁵ IAK SN V, 873.

²⁶ IAK SN V, 957.

²⁷ I. Stjepčević, *op. cit.*, 59. (prema SN III, 461.)

куће у пределу цркве Свете Катарине на Крепису.²⁸ На основу неколико исправа може се приближно одредити њена локација у близини цркве Свете Марије Колеђате. Тако је 7. фебруара 1440. године Ђураш берберин изнајмио на десет година Микени Бусолино своју кућу у пределу цркве Свете Катарине, поред пекаре и цркве Свете Марије *de fiume* (Колеђате).²⁹

У периоду од 1445. до 1448. године, према догађајима забележеним у архивским документима, долази до превирања код которских фрањеваца. То је време реформе реда у Италији, чији се дух изгледа проширио и на источну обалу Јадрана, те се једна група фрањеваца одселила од своје браће из манастира Светог Фрање ван зирина.³⁰ Сва је прилика да се ради о фрањевцима опсервантима, поштоваоцима светог Бернардина Сијенског. Међутим, присуство фрањеваца опсерваната у Котору забележено је и у изворима из ранијег раздобља. Тако се међу жртвама куге која је харала у Котору у августу 1422. године, помиње и которски бискуп Рајмунд из Витерба, фрањевац строге стеге - *de observantia*, који је од 1418. године био гвардијан манастира мале браће строге стеге у Котору, а 13. августа 1421. године постао је которски бискуп, изабран од стране папе Мартина V, а не од стране јужноиталијанских прелата, као што је био случај пре доласка Млечана у Котор.³¹ Ускоро након разилажења которких фрањеваца, догодио се 1459. године један инцидент у манастиру конвентуалаца Светог Фрање у Котору, који сведочи о жестини сукоба међу фрањевцима. Извесни фра Франћеско, који је већ био одстрањен из манастира, направио је велики метеж када је једне ноћи дрско ушао у манастир увевши са собом и три коња. Поводом овог догађаја которска властела је упутила молбу млетачкој Сињорији да интервенише код папске курије да се иселе фрањевци конвентуалци из манастира и у њега уселе опсерванти (*...che i frati conventuali di S. Francesco possano rimover dal convento et in suo luogo metter frati de observantia, e questo si per la salute dell'anime nostre,*

²⁸ IAK SN V, 277, 936; SN VI, 262, 271, 296, 826, 827.

²⁹ IAK SN VI, 894.

³⁰ О одласку једног дела фрањеваца из манастира, cfr. I. Stjepčević, *op. cit.*, 63.

³¹ О Рајмунду из Витерба, v. A. St. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 21, 132.

come per fuggire ogni scandalo delli detti frati conventuali.)³² Фрањевци опсерванти су након одласка од конвентуалаца добили свој манастир када им је свештеник Марин Драго 1445. године предао цркву Светог Николе вртова у Доброти. Опсерванти су уз ову цркву саградили манастир и капелу Светог Бернардина *conventus sancti Bernardini sive sancti Nicolai veteris distinctus cathari in loco hortorum situati.*³³ У овом манастиру је постојала и капела посвећена Богородици, како се сазнаје из једног броја опорука с почетка XVI века. Трипо, покојног Марка де Паулино, у тестаменту из 1503. године оставља десет иперпера за слику са представама Безгрешног зачећа и светог Трипуна за капелу Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина (*...uperperos decem pro pictura fienda pro anima sua Immaculatae semper Virginis Mariae et beatissimi sci Tryphonis in capella sci Bernardini prope portas ecclesiae....*)³⁴ Петруша, удовица Илије Бранковића из Котора, у опоруци од 20. јула 1503. године изражава жељу да се сачрани у капели Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина.³⁵ Николета, удовица Трипа ди Баска жели да јој место упока буде у капели Свете Марије у цркви Светог Бернардина и завештава 1504. године да се за поменућу капелу направи сребрни крст од сто иперпера.³⁶ У једном песничком делу из XVI века које се често користи као извор за расветљавање некадашњег изгледа Котора и локације црквава, у песми “Опис залива и града Котора” Ивана Боне Болице, помиње се на два места фрањевачка црква, али није сасвим јасно о којим манастирима је реч. Пре уласка у град Болица описује фрањевачку цркву посвећену Богородици, а која се налазила на обали мора, речима: “Сандалоноги фрањевци оци на обали мора храм подигли су висок божанствене именом дјеве; величанственост њега задивљујућа небу сеже и рад је сасма нови то у парском мермеру клесан.”³⁷ Пе-

³² G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXIII-XXXIV, Sarajevo 1921-1922, 188.

³³ I. Stjepčević, *op. cit.*, 63.

³⁴ *Ibid.*, 100, n.413.

³⁵ IAK SN XXIII, 605.

³⁶ IAK SN XXIV, 717.

³⁷ *Изабрана поезија. Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица*, ed. С. Калезић, Цетиње 1996, 325.

сма је настала пре 1557. године, те се датум изградње ове цркве може приближно одредити, будући да Болица наводи да је сасвим нова. Заиста, Млечани су 1537. године дали да се манастир Светог Бернардина у Доброти поруши, те су опсерванти почели да граде 1540. године нови манастир на Пучу, на другом делу града, у који су се преселили 1548. године. О радовима на овом манастиру сачуван је уговор из 1541. године по којем се мајстор Петар из Цреса, становник Корчуле, обавезао дубровачком златару Бартулу Радојеву, који је био заступник которских фрањеваца, да ће исклесати врата и лук са пиластрима за цркву Светог Бернардина.³⁸ Међутим, Млечани нису дали да се манастир доврши због ратних опасности, и редовници су се, по наредби папе Гргура XIII, настанили 1575. године у самом граду, у цркву Свете Кларе.³⁹ Ови фрањевци из манастира Свете Кларе држали су службу и у цркви Светог Ивана Крститеља, која се налазила у истоименој тврђави на брду и била богомоља за војнике.⁴⁰

Опсерванти су ову новосаграђену цркву на Пучу посветили светом Бернардину, као и пређашњу у Доброти, те се може претпоставити да су поновили и посвету капеле Богородици и да на њу песник мисли када говори о цркви. У Боличиној песми следи опис извора на Пучу те помен фрањевачког манастира: “Овдје конвенти минорита анђеоског свеца спремају се да разрушени кров испод зидина дигну, и обнове га за уселење у њ скорога дана.”⁴¹ Може се претпоставити да је овде реч о манастиру фрањеваца конвентуалаца крај Гурдића, а такође у близини Пуча.

Свакако је од изузетне важности појава поштовања светог Бернардина Сијенског у Котору већ половином XV века, убрзо након појаве фрањевачког реформистичког правца светог Бернардина (1380-1444.) у Италији.⁴² Када се разматра прихватање учења светог

³⁸ С. Fisković, *op. cit.*, 95. (prema ispravi iz Državnog arhiva u Dubrovniku, *Diversa notariae*, sv. 106, 157.)

³⁹ I. Stjerčević, *op. cit.*, 62-63.

⁴⁰ *Ibid.*, 59, 60-61.

⁴¹ *Изабрана поезија*, 325.

⁴² Свети Бернардин из Сијене је канонизован 1450. године. Патрон је Сијене и његове родне Маре Маритиме, cfr. G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, Florence 1952, 196-200.

Бернардина у Котору, нарочито треба имати у виду грехе против којих је овај светитељ у Италији проповедао. Његове проповеди су се заснивале претежно на осуди грехова који су карактеристични за свакодневни живот у касносредњовековној градској средини. Свети Бернардин Сијенски се обрушавао на коцкање,⁴³ зеленаштво, таштину и вештичарење,⁴⁴ сујеверје и нарочито, политичке сукобе међу италијанским градовима. Као пут спасења проповедао је, сасвим у фрањевачком духу, покајање и добровољно сиромаштво. У најближој вези са проповедањем светог Бернардина у Сијени треба сагледати и појаву фрањевца Николе из Задра, који је својим ватреним проповедима у которској катедрали током зиме 1443. године, осуђивао трговце, зеленаше, и оне који раде током недељног сајма.⁴⁵

Питање уније Источне и Западне цркве постало је поново актуелно у XV веку. На Концилу у Фиренци свети Бернардин се истакао као њен присталица. У покушајима да се унија успостави фрањевци су имали изузетно важну улогу. Истакнуто место које су фрањевци имали у Котору, граду под влашћу Србије у време њиховог доласка и граду у чијем залеђу је живело претежно православно становништво, може се сагледати и из угла унионистичке политике. Фрањевци су већ у XIII веку били присталице уније Западне и Источне цркве и посебни папски изасланици у овом процесу. Подвлачили су

⁴³ Једна епизода из живота светог Бернардина је условила иконографију овог светитеља који се најчешће представља са диском или квадратном плочом на којој су уклесана слова IHS окружена зрацима. Наиме, када је једном приликом проповедао против коцкања упитао га је човек који је правио карте како ће онда он да зарађује за живот. На то му је свети Бернардин одговорио да треба да прави дрвене дискове са монограмом IHS, који се може тумачити или као *Jesus Hominum Salvator* или као *IeHsuS*. Свети Бернардин је неговао нарочиту побожност према светом имену Исусовом, cfr. *loc. cit.*

⁴⁴ Свети Бернардин Сијенски и његови следбеници опсерванти су проповедали и против женског праћења моде, осуђујући то као смртни грех. Штавише, проповедајући у време епидемије куге и напредовања Турака ка Европи, за главни узрок опадања моћи хришћанског света сматрали су управо женски костим. Такође, Свети Бернардин је лично осудио многе жене на ломачу и у својим службама је покушавао да реконструише карактеристике вештица. У цркви посвађеној овом светитељу у Триори (Империја, Италија) на фресци из касног XV века приказана је група вештица са представама ђавола на својим капама у пакленој пећи, cfr. C. Frugoni, *The Imagined Women, A History of Women*, ed. G. Duby, M. Perrot, vol. II. *Silences of The Middle Ages*, ed. Ch. Klapisch - Zuber, Harvard University Press 1998, 145, 382-383.

⁴⁵ A. St. Dabinović, *op. cit.*, 82.

сродност између фрањевачке духовности и веровања Источне цркве и постали најважнији посредници приликом представљања доктрине Римске цркве византијским царевима.⁴⁶ Сам Бонавентура је често наглашавао да су основе фрањевачке духовности молитва и контемплација која води до мистичног спајања са Богом, као и да се фрањевци са антипатијама односе према схоластици и Аристотелу (који чине основу доминиканског учења); већ стављају тежиште на мариологију и молитву Христу. У овим елементима теологије Бонавентура је видео приближавање фрањевачке духовности византијској.⁴⁷

Особена улога фрањеваца у чувању и ширењу вере на источној обали Јадрана, нарочито у срединама под врховном влашћу српских краљева, као што је био случај у Котору, постаје јаснија када се посматра из овог угла. Од друге половине XIII века фрањевци су на овом подручју преузели улогу инквизиције. Тенденција јачања овог реда на источној обали Јадрана од стране папства, може се пратити хронолошки на основу сачуваних докумената, односно папских посланица. Године 1258. папа Александар IV је наредио Задарској и Барској архиепископији да пружи заштиту и одбрану фрањевцима, који су у Далмацији и Србији често бивали подвргавани “непријатностима и насртајима неваљалаца”.⁴⁸ Папа Бонифације VIII је упутио 1298. године писмо провинцијском министру из реда мале браће у администрацији провинције Склавоније, будући да у крајевима Срби-

⁴⁶ Постоји више примера изасланства фрањеваца на византијски двор. Сам свети Фрања је путовао на Исток 1219. године када је провео неколико месеци у граду Акре, тада престоници Латинског краљевства, као и у Дамијети. Након светог Фрање и други представници реда су ишли у мисије на Исток. Треба издвојити као најважније мисије због питања уније, посланства папе Грегорија IX на византијски двор у Никеју 1234. године. Фрањевац Јован из Парме је 1249. године на захтев папе Иноћентија IV отишао у мисију византијском цару у Никеји, и након тога је увео неке источне светитеље у фрањевачки литургијски календар. Папа Григориј X је 1272. године послао фрањевца Јована Парастона, рођеног у Цариграду, да цара Михаила Палеолога подучи латинској теологији и удари темеље Лионској унији. О католичким и, посебно фрањевачким, посланствима у Византији, cfr. S. Van Dijk, J. Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy: The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order*, Westminster 1960, 389.

⁴⁷ О Бонавентурином учењу и односу према Источној цркви и унији, cfr. D. Geanakoplos, *Bonaventura, the Two Mendicant Orders, and the Greeks at the Council of Lyons*, in: *Studies in Church History*, 13: *The Orthodox Churches and the West*, Oxford 1976.

⁴⁸ *Monumenta Montenegrina. Arhiepiskopija barska*, vol. IV, ed. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 164-165.

је, Рашке, Далмације, Хрватске, Босне и Истре треба да се искорени “смртоносна куга јеретичке изопачености”, јер се она све више шири на штету католичке вере. Зато се у Драчку, Барску, Дубровачку, Сплитску и Задарску архиепископију шаљу двојица из реда мале браће, да до краја спроведу доминиканско дело у служби Инквизиције.⁴⁹

Након овог прегледа активности проповедничких редова у Котору треба размотрити још једну њихову изузетно важну улогу у формирању религиозне праксе верника, која је била везана за особености градског живота. У овом истраживању једна врста писаних докумената, која се у обимнијем броју јавља у култури западног света тек од касног XIII века, била је превасходни извор. То су тестаменти, који у касном средњем веку постају значајан извор за сагледавање веровања, жеља и страхова грађана Котора. Писани су на смрти или док су мисли опоручитеља биле усмерене на крај живота на земљи, тако да се састављачи тих редова осврћу на најважније стране свог економског и духовног живота. Међутим, како тестаменти постају уобичајена форма у касном средњем веку, њихов садржај показује одлике веровања овог времена. То се у првом реду односи на чињеницу да се тада на смрт није гледало само из перспективе страха од пакла како је то преовлађивало у ранијем раздобљу. Уместо ватре пакла, у касном средњем веку се стрепило од продужених мука чистилица, а да би се њихово трајање скратило, у опорукама се прибегавало разним врстама милосрђа.⁵⁰ Мисе и молитве за мртве, добра дела и побожне донације зарад ослобађања од мука чистилица, никада нису биле толико раширене као у XIV и XV веку. По својој основној форми, касносредњовековне опорукe су веома сличне у различитим деловима западног друштва. Један број обавезних заоставштина се подразумевао - оставља се новац за поправке капеле или цркве у којој ће опоручитељ бити сахрањен; оставља се новац опату, клерику, сиромашнима, фрањевцима, домини-

⁴⁹ *Ibid*, 194-195. Из Авињона је 1354. године упућена посланица епископима Бартоломеју Трогирском и Петру Пактенском, гласницима апостолске столице, у којој се описују јереси против којих треба да се боре, *cfr. ibid*, 260-261. О Петру Трогирском и Петру Пактенском и њиховој мисији, *v. Monumenta Montenegro. Vrijeme kraljeva*, vol. III, 186-191 (писмо папе Иноћентија краљу Рашке из 1354. године), 192-193 (писмо папе Климента VI патријарху Србије Јоаникију 1354. године), 194-197 (о епископу Петру Пактенском 1355. године).

⁵⁰ Појам чистилица се у тестаментима јавља све чешће у XIV веку, *cfr. Ž. Le Gof, Nastanak čistilišta*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1992, 299-301.

канцима. Обавезан део опорука је и остављање новца за одржавање миса за душу покојника и његових предака.⁵¹ Како се иде ка вишем сталежу, завештани дарови милосрђа су новчано вреднији, број миса за покој душа расте, шири се поље грађевинских и уметничких донација, даје се новац лепрознима, сирочадима, олтари се опскрбљују свећама. Фрањевци и доминиканци, као редовници чије су делатности уско повезане са градском средином, својом вером и проповедима представљали су идеалне помагаче грађанима у олакшавању пута ка спасењу.⁵² Зато се готово обавезно оставља део имовине или новца новим проповедничким редовима. Нарочито су фрањевци својим прослављањем идеала сиромаштва били блиски сваком грађанину, јер су могли да пруже утеху да ће им њихов завештани дар, ма колике новчане вредности био, спасити душе из патњи чистиштва. Певањем миса за умрле чинили су пут ка небу за свакога лакшим и доступнијим. Обичај давања новца уз верске завете, како би се осигурао опрост због начина живота, био је веома раширен у которској градској заједници. На тај начин опоручно завештање је представљало првенствено покушај искупљења грехова, покајање пред последњим судом, којег су се плашили грађани, будући да су градски начин живота, трговина и пословања значили окретање ка материјалном свету, а заобилажење црквеног учења и одступање од утврђених хришћанских врлина. У обједињавању оваквих тежњи истакнуто место су заузимали фрањевци и доминиканци.

О улози фрањеваца у расподели опоручног завештања у Котору, сазнаје се из посланице папе Александра IV од 1256. године архиепископима Бара, Дубровника, Сплита и Задра, као и бискупима Котора, Будве, Скадра и свим осталим црквеним властима у Далмацији и Склавонији. Овај документ превасходно осликава неке од проблема са којима су се фрањевци у овим срединама сусретали. Наиме, папска посланица одређује како црквене власти треба да се односе према малој браћи. Фрањевци који су послати у поменуте

⁵¹ Као пример сличности опорука овог периода, а које потичу из различитих географских и културних средина, може послужити тестамент једног месара из Оксфорда из 1362. године, који садржи готово истоветне елементе као и которске опоруке XIV и XV века. Садржај ове опоруке је објавио R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, London 1970, 290.

⁵² Просјачки редови су били познати као “ловци на тестаменте”, а својим проповедима су ширили веровање у чистиштво, cfr. Ž. Le Gof, *op. cit.*, 299.

крајеве, упознали су папу о све више раширеној пракси опоручног поклањања добара малој браћи за њихове зграде, књиге, одела и друге потребе. Истиче се да су оваквим чином верници на самрти очекивали да ће их Бог за то наградити. Међутим, узрок папске интервенције лежи у чињеници да су црквене власти у овим срединама узимале од завештаних добара део (некада половину, а некада трећину или четвртину), под изговором канонског дела (*portionis canonice*). У посланици се каже да је то далеко од сваке човечности јер се наноси велика штета фрањевцима, будући да они живе у највећем сиромаштву и треба да се издржавају милостињама. Такође се истиче да овај чин црквених власти изазива саблазан верника који у опорукама остављају добра фрањевцима. Стога се апостолским писмом строго заповеда црквеним властима да не узимају део од добара поклоњених фрањевцима, као и да посебним издвајањем од црквених добара олакшају тешкоће њиховог сиромаштва.⁵³ У которским опорукама из XIV века често се среће остављање дела имовине фрањевцима, те се овом приликом може издвојити неколико примера. Базилије Матов 22. октобра 1327. године оставља за сваку мису по један перпер *fratribus minoribus da facere vigiliis - unam quarum in animauersario patris mei et aliam in animauersario matris mee*. Базилије је сам предао нотару опоруку. Ова опорука је интересантна и због тога што говори о периоду када је Котор био анатемисан због сукоба око избора бискупа. Из тог разлога је Базилије наредио да ниједан которски свештеник не буде на његовој сахрани, а да се сваком свештенику, которском грађанину, да за мисе шест перпера, али тек након што скину са себе изопштење.⁵⁴ Међутим, изгледа да је са овом заоставштином било извесних проблема у њеној реализацији, будући да више година касније, 1336. године налазимо да његови епитропи уручују налог фрањевцима за бдења за покој Базилијеве и душе његових родитеља, а у ту сврху залажу Базилијеве винограде, како је и одређено у његовој опоруци.⁵⁵ Јелена, кћи покојног Медоша Драго у својој опоруци од 3. априла 1333. године, оставља, између осталог, малој браћи у Котору *tunicam unam, calices duos argentos, paramen-*

⁵³ Оригинал овог документа се чува у Ватиканском архиву у Риму, а објављен је у *Monumenta Montenegrina IV*, 373.

⁵⁴ А. Mayer, *op. cit*, vol. I, 438.

⁵⁵ А. Mayer, *op. cit*, vol. II, 1567.

tum unum de tela.⁵⁶ Према пресуди о Јелениној имовини 1335. године которски фрањевци су добили и њен врт на Пучу *pro anima dicte Ielene*.⁵⁷ Обраћање фрањевцима за спасење и покој душе може се сусрести и у тестаментима са почетка XVI века. Из 1505. године је посебно занимљива опорука Трифона покојног Томазиуса Грубоње који жели да се сахрани у цркви Свете Марије Колеђате у великом гробу (*sepultura granda*) пред великим олтаром (*altar grando*). На почетку опоруке Трифон препоручује своју душу *a S. Michiel chavalier celestial*. Одређена средства оставља за мисе за спас његове душе и за то се обраћа превасходно фрањевцима. Тако оставља десет иперпера фрањевцима опсервантима светог Бернардина за одржавање грегоријанских миса, као и да се сваке године изговори миса у капели Свете Катарине “*in la horte di santha*”.⁵⁸

Премда нешто мањег обима, у сачуваним нотарским исправама из XIV века има примера опоручне заоставштине и доминканцима. Домца, удовица Мата Саранијева оставља 1332. године средства за мисе *fratribus minoribus* и *fratribus predicatoribus*.⁵⁹ У највећем броју исправа из XV века которски доминикански манастир са црквом Светог Николе се помиње у вези са плаћањем годишњег прихода за посед кућа у граду.⁶⁰ У једној исправи из 1438. године забележена је оставштина которским доминиканцима. Маруша из Котора је одредила да се после њене смрти дарива доминиканац Лука из Котора, приор манастира Светог Николе, са четири гроша годишње који треба да се одвоје од закупа куће на Крепису у пределу цркве Свете Марије Колеђате.⁶¹

Которани су често на самрти истицали жељу да се сахране у редовничким хабитима. Тако Марко, покојног Луке Пелегрини 1503. године одређује да се сахрани у фрањевачком хабиту у цркви Светог Бернардина.⁶² Ката, *predisegna* синова Зуана Буће, завештава 1504. године да се сахрани у цркви Светог Николе *di fiume*, у гробници

⁵⁶ Јелена оставља и Катедрали *item paramentum unum in ecclesia sancti Triphonis de tela que est in bancis*, а цркви Свете Маргарите *item paramentum unum de dicta tela*, cfr. A. Mayer, *op. cit.*, vol. I, 1132.

⁵⁷ A. Mayer, *op. cit.*, vol. II, 958.

⁵⁸ IAK SN XXIV, 758.

⁵⁹ A. Mayer, *op. cit.*, vol II, 23.

⁶⁰ IAK SN V, 814, 818; SN VI, 234, 296, 851, 937, 948.

⁶¹ IAK SN VI, 482.

⁶² IAK SN XXIII, 595.

братовштине и у одежди светог Доминика.⁶³ Са друге стране, Катна, кћи Дабишина Радосалића из Марчеваста, одређује 1505. године, да се сахрани у цркви Светог Бернардина, у хабиту реда светог Бернардина.⁶⁴

Приликом разматрања улоге проповедничких редова у касно-средњовековном Котору полазна тачка је била утврђивање броја цркава у којима су фрањевци и доминиканци држали службу. Са друге стране, анализа садржаја тестамената которских грађана је покушај разматрања њиховог утицаја на побожност верника ове градске комуне. На основу овакве реконструкције може се закључити да је у которској градској средини значај фрањеваца био нарочит. То свакако не изненађује, будући да су фрањевци у овој области имали улогу инквизиције и чувара католичке догме, а током покушаја стварања уније Источне и Западне цркве, они су били важан и, у неким приликама, одлучујући чинилац у премошћивању разлика теолошких учења.

Valentina Živković

Orders of Preachers in Kotor

⁶³ IAK SN XXIV, 724.

⁶⁴ IAK SN XXIV, 729.

in the Late Middle Ages

Summary

The Franciscan and the Dominican monks were coming to Kotor from Dubrovnik during the sixties of the 13th century. In the late Middle Ages the orders of preachers had taken over from the Benedictines the decisive role in nearly all aspects of the religious life in the town. The Franciscans were building outside the city walls the large monastery devoted to St. Francis, while the Dominicans upon their arrival obtain first the patron's St. Paul's church, the endowment of Pavle Bari, to build later in the 14th century with the grant of Nikola Buća St. Nicola's monastery out of town on the banks of the Škurda River. Monasteries run by the orders of preachers were built in strategically significant locations, outside the city walls, but very near its ramparts. It seems that the Franciscans played a particularly significant role in Kotor in the late Middle Ages, judging by the number of their churches, as well as by their active role in the formation of the religious practice in the town. By the middle of the 15th century the Franciscans observants moved from the St. Francis monastery, leaving it to the conventuals, and started to found their own monasteries based upon the learning of St. Bernardin of Sienna, who preached against the sins in Italian urban settlements. His preaching could concern the everyday life in Kotor too. A particularly significant role of the Franciscans in Kotor had been played in the process of unification of the eastern and western church, as they had been the special emissaries of the Pope. Special attention has been devoted to the influence of the Dominicans, and particularly the Franciscans, on the contents of the last will and testaments of the citizens of Kotor in the late Middle Ages is analyzed.